

NOȚIUNEA DE SUFERINȚĂ ÎN LUMINA MĂRTURIILOR VECHI-TESTAMENTARE - REZUMAT -

Nicio carte a umanității nu îmbină cu atâta măiestrie relatările și referirile la suferință (și încă nu orice fel de suferință, ci unele dintre cele mai groaznice chinuri abătute asupra umanității în decursul istoriei ei) cu nădejdea plină de lumină a izbăvirii din suferință și chiar a biruirii pentru totdeauna a morții, așa cum face Sfânta Scriptură a Vechiului Testament. Întreg Cuvântul lui Dumnezeu cuprins în Vechiul Testament nu face altceva decât să pregătească drumul Răscumpărătorului făgăduit strămoșilor Adam și Eva, acțiune dumnezeiască în care suferința își are rolul ei bine determinat, anume acela de a-i face pe oameni să conștientizeze neputința salvării prin utilizarea exclusivă a forțelor proprii.

Cum suferința este o stare de rău sau mai degrabă o lipsă a binelui, referatul biblic ar putea fi acuzat de critica raționalistă drept promotor al unei divinități care crează și întreține răul, căci se spune despre Dumnezeu că este creatorul a toate. Este învederat că în creștinism răul nu poate fi pus pe seama unei ordini supranaturale-divine, cum se întâmplă în religiile de factură dualistă, ca zoroastrismul. Dumnezeu creștin este un Dumnezeu al sensului, nu al nonsensului sau al arbitrarului. Prin însăși singularitatea Sa, Dumnezeu nu poate fi privit în creștinism ca autor sau creator al

răului, pentru simplul fapt că într-un asemenea caz S-ar anula pe Sine, ca Bine Suprem. Creștinismul a reușit să ofere umanității o concepție revelată, bine încheagată, despre apariția răului și suferinței și pătrunderea lor în lume, dar și despre biruirea lor veșnică prin intervenția salvatoare a lui Dumnezeu unit cu firea umană. De aceea în creștinism suferința (cu punctul ei final și culminant, moartea) își pierde dimensiunea înfricoșătoare și capătă una cathartică, prilejuitoare de bucurii.

Suferința nu a fost creată de Dumnezeu, ea a intervenit în creație tocmai ca urmare a îndepărtării de Dumnezeu și chiar a negării lui, prin păcat. În momentul în care o entitate rațională creată păcătuiește (cazul diavolului, apoi al omului), desființează din mintea și simțirea sa pe Dumnezeu, Izvorul binelui și Binele suprem¹. Lipsa binelui se resimte dureros în firea căzută, ca o stare de rău sau de suferință, deși, așa cum arătăm la începutul studiului de față, răul n-are esență proprie, e mai degrabă o lipsă a esenței (naturii). Desigur, aceste adevăruri teologice nu sunt expuse vădit de autorii sfinți ai Vechiului Testament, ci sunt ascunse sub veșmântul gros al literii, de unde numai Sfinții Părinți le-au decriptat și le-au înfățișat lumii. Vechiul Testament e însă foarte categoric în a afirma că suferința nu a existat de la început, că omul n-a cunoscut-o (ca și întreaga creație), decât după ce a căzut în păcat și a fost alungat din Rai.

¹ Diferența este că omul a păcătuit fiind atârnat și amăgit de diavol, în timp ce diavolul a cugetat singur, neispitit de nimeni, negarea lui Dumnezeu

Lupta generatoare de suferință avea să se manifeste la nivel psihic în toată istoria umanității, datorată în primul rând slăbirii voinței. În urmașii lui Adam căderea morală va ajunge într-o fază extremă, în care înclinarea spre rău a voinței domină într-o măsură covârșitoare libertatea, încât omul devine neputincios de a se lupta cu ea numai prin propriile puteri. După alterarea morală a urmat cea intelectuală, privitor mai ales la cunoașterea religioasă (pentru că în general însușirea de a cunoaște lumea exterioară s-a păstrat). Cunoștințele îndreptate spre spirit s-au alterat, pentru că însuși spiritul se alterase. Cât privește trupul omenesc și urmările păcatului originar asupra lui, trebuie spus de la bun început că în starea paradisiacă exista o armonie desăvârșită între trup și suflet. Datorită faptului că Adam, după cădere, a pierdut harul, principalul liant care întreținea această armonie, a fost desființată și ea.

Dar alterarea chipului lui Dumnezeu nu înseamnă distrugerea lui. Niciuna dintre funcțiunile sufletești n-a fost distrusă prin păcat. Chipul lui Dumnezeu a fost numai umbrat în omul căzut, încât tendința și capacitatea omului de a cunoaște adevărul și de a săvârși binele au rămas în el și după cădere, dar evident slăbite.

Încă de la naștere, odată cu energiile vieții se acumulează în omul căzut și energiile distrugerii. Germenii suferințelor și ai necazurilor se găsesc în orice ființă omenească, iar slăbiciunea și oboseala corpului, ca și diferitele boli ce-l macină, vestesc moartea. Aceste însușiri își găsesc o exprimare mai mult sau mai puțin acută

în fiecare om și ele constituie izvorul unui nou principiu, conducător spre moarte. Suferința la care este expus Adam după cădere și care este transmisă urmașilor lui are forme variate și adesea dintre cele mai grave. Mai întâi este pedepsită femeia, a cărei fire va primi dureri ce se vor înmulți mereu, dar mai ales în vremea nașterii. Apoi, ea urmează să fie atrasă către bărbat și stăpânită de către acesta (Cartea Facerii 3, 16). Bărbatul va fi sortit să trudească pentru agonisirea celor necesare vieții. Întreg pământul este blestemat pentru greșeala lui, deci supus suferinței, și de aceea viețuitoarele și condițiile de mediu i se vor opune în încercarea lui de a supraviețui (Cartea Facerii 3, 17-18). Iar ca finalitate a acestor suferințe, se va întoarce în pământul din care a fost luat, prin moarte biologică și descompunere (Cartea Facerii 3, 19).

Moartea este, așa cum de altfel îi anunțase Dumnezeu din timp pe oameni, plata păcatului (Romani 6, 23). Ea îi cuprinde pe toți urmașii lui Adam și este o consecință naturală a relației cauzale cu păcatul. Păcatul a generat în umanitate puterea morții pe care o posedă numai ca posibilitate, iar suferințele au devenit trepte ale devenirii progresive spre finalitatea biologică reprezentată de moarte. Moartea fizică se vede ca o consecință necesară a căderii protopărinților, datorită principiului distructiv introdus în trup prin păcat. Ea (moartea) este nu numai aplicarea sancțiunii lui Dumnezeu contra omului vinovat, dar este și mijlocul distrugerii păcatului.

Ca și celelalte urmări, și moartea stă în dublă legătură cu păcatul: exterioară și interioară. În primul caz ea apare ca pedeapsă a dreptății dumnezeiești pentru păcat, iar în cel de-al doilea ca urmare naturală a păcatului. Adam putea să nu se supună morții, dacă ar fi ascultat și urmat întocmai voia divină. Căderea morală a omului a alterat și bunele raporturi pe care le avea cu natura, acestea devenind anormale. Ele nu urmăresc acum altceva, decât interesul îngust al omului, îndreptat spre efortul de supraviețuire.

Alungarea lui Adam din Rai s-a făcut pentru ca el să simtă greutatea muncii și totodată pentru a i se stăvili accesul spre pomul vieții, din care gustând, ar fi devenit nemuritor (Cartea Facerii 3, 22). De aceea Dumnezeu va rândui „*heruvimi și sabie de flacără vâlvâitoare*”, ca să păzească drumul către pomul vieții (Cartea Facerii 3, 24). Omul muncea și în Rai, însă munca de acolo era ușoară și plăcută, ca un exercițiu al puterilor sale fizice și al atributului de stăpânitor al naturii. După alungarea din Rai, el va trebui să-și câștige existența „*în sudoarea feței*”.

După cădere, însă, **afectele vor deveni izvor de suferință**. Trebuințele firești vor evolua spre patimi, într-un continuu efort al omului de a se depăși pe sine, într-o sete după infinit, dar întoarsă într-o direcție unde nu-și poate afla satisfacția. De aici și suferința lui, manifestată la început la nivel spiritual și care se extinde și asupra trupului. Afectele devin patimi, iar acestea din urmă nu sunt altceva decât porniri întortocheate ale firii care, pierzându-și tendința

simplă și rectilinie, nu merge până la capăt, ci se întoarce împotrivă, constituindu-se ca un nod de contradicții care caută infinitul, dar se alege cu nimicul. Afectele sunt, ca și păcatul primordial, generale. Ele rămân caracteristice nouă oricât de buni am fi.

Omenirea resimțea nevoia unei mângâieri, a unei ușurări de suferințe, căci în urma păcatului strămoșesc pământul fusese blestemat și el nu-și mai dădea rodul său, ci era nevoie de munca prestată de către om „*în sudoarea frunții*”, pentru a beneficia de roadele necesare traiului. De aceea, cu fiecare prunc născut, se naștea o nouă speranță în milostivirea lui Dumnezeu, din partea Căruia se aștepta trimiterea unui mângâietor.

Întregul efort teologic al Vechiului Testament se concentrează pe nădejdea venirii Răscumpărătorului promis de Dumnezeu, care va reface legătura cu Creatorul și va desființa robia suferinței și a morții. Multe texte lasă să se întrevadă că acest salvator va fi chiar Creatorul. Dar pentru a se întrupa și a petrece cu oamenii, El a dorit să-și pregătească un mediu adecvat înțelegerii, de către oameni, a unei asemenea acțiuni de valoare crucială. Dumnezeu Și-a ales un popor pe care l-a pregătit sistematic, cu grijă părintească, pentru venirea Fiului Său în lume. El a apelat de multe ori la utilizarea suferinței, în cel mai pedagogic chip posibil, pentru menținerea acestui popor în credința cea adevărată, într-o viață morală înaltă și implicit în urmarea misiunii pentru care fusese ales.

Dar întrucât păcatul alterase nu numai firea umană, ci și întreaga natură, până în străfundurile sale, creația avea să sufere până la sfârșitul istoriei o adevărată mutație. Urmările păcatului au fost resimțite în primul rând de către om – de altfel, principalul responsabil al tragicului act (în urma unei ispitiri din afară, ce-i drept, ceea ce a permis ca el să nu fie complet îndepărtat de Dumnezeu, așa cum s-a întâmplat cu îngerii căzuți). Rupt din comuniunea cu Dumnezeu (căci păcatul se interpunea între el și Creatorul său), Adam va rămâne încătușat în cuprinsul lumii create, fără posibilitatea de a restabili prin forțe proprii legătura cu transcendentul.

Dar lumea creată nu mai este aceeași ca în grădina Edenului. Suspînând după libertatea slavei fiilor lui Dumnezeu (Romani 8, 19-21), natura îi va fi de acum înaintea ostilă celui ce a supus-o stricăciunii și din cauza căruia Dumnezeu a abătut blestem asupra ei (Cartea Facerii 3, 17). Ea nu-i va mai dăruia omului în mod natural toate roadele sale, ci el va trebui să-și câștige pâinea în sudoarea frunții (Cartea Facerii 3, 19). De aici, de la lupta pentru supraviețuire, care devine tot mai egoistă, transformându-se într-o luptă pentru înavuțire, pentru surplus în toate, se va derula întregul șir de suferințe corporale, care vor dubla durerea ruperii comuniunii cu Dumnezeu (viața veșnică), resimțită la nivel spiritual. Toată epoca anterioară Întrupării Cuvântului va fi umbrată de sentimentul tragic al distanței, al zidului despărțitor dintre om și Dumnezeu, dar și de aspirația continuă spre anularea acestei rupturi.

Tema suferinței se bucură de un statut de cvasi-generalitate în Cartea Facerii, fiind întâlnită aproape la fiecare capitol, după referatul biblic despre căderea în păcat. Acest lucru se datorează, desigur, constanței suferinței și morții în natura umană căzută, conform sentinței pe care Dumnezeu a rostit-o asupra celei dintâi perechi de oameni, atunci când i-a alungat din rai. De altfel urmările căderii în păcatul strămoșesc, ca și întreaga istorie a umanității căzute, pot fi rezumate într-un singur cuvânt: suferința, inclusiv cu forma ei ultimă, moartea.

De aceea suferința apare de cele mai multe ori într-un **sens punitiv**, de-a lungul istoriei vechi-testamentare. E rațiunea cea mai vizibilă a suferinței pentru perioada dinainte de Hristos. Oamenii aceluia timp aveau nevoie de o asemenea raportare la Dumnezeu, aveau nevoie de frica suferinței, pentru a nu greși și pentru a nu se depărta până în sfârșit de Cel care-i alesese ca popor din mijlocul neamurilor. În mijlocul unei lumi dominate de suferință, în mijlocul unor popoare care L-au uitat pe Dumnezeul Cel viu, Ziditorul îl alege pe Israel pentru a-i împărtăși făgăduințele spre mai bine și semnele venirii lui Mesia.

Chiar necazurile și urgiile abătute asupra altor popoare le sunt expuse evreilor ca un rod al păcătoșeniei respectivelor neamuri, cu scopul vădit de a-i menține, prin frica de suferință, în Legea Domnului și în sistemul ei moral. Cel mai mare păcat este considerat, în acest sens, lepădarea de credință. Pentru acest păcat Dumnezeu

rânduiește schimbări de generații, pierderi de războaie, asupriți din partea altora și chiar deportări masive. În mijlocul acestor apăsătoare suferințe, fiii lui Israel își aduc aminte de Domnul, strigă către El, iar Dumnezeu îi izbăvește de fiecare dată. De unde se vede că suferința lor nu era dată de dragul suferinței, nu acționa iminent și arbitrar asupra oamenilor, ci avea totdeauna un scop bine determinat: acela de a-i menține în misiunea pentru care fuseseră aleși. Foarte rar apar mențiuni despre suferințe native, urmări stricte ale păcatului strămoșesc. Chiar Mesia Cel așteptat apare de cele mai multe ori ca un curățitor al păcatelor personale și colective, ca un izbăvitor de suferințele înțelese de foarte mulți în cel mai istoric și național sens posibil.

Toată istoria sfântă a lui Israel, dinainte de timpul Bisericii, vădește pedagogia păsuitoare a lui Dumnezeu, Care vorbește unui popor „*cu inima învârtoșată*”, pe care l-a ales și l-a iubit, cu care „*S-a logodit*” în pustiu, căruia îi dezvăluie Cuvântul Său prin prooroci. Mâna lui Dumnezeu se înscrie în însăși țesătura evenimentelor istorice, în chemarea proorocilor care transmit Cuvântul lui Dumnezeu.

Dar ceea ce va susține aprinsă flacăra conștiinței alegerii lui Israel, grație minunatei pedagogii divine, e nădejdea instaurării unui regat mesianic al dreptății și păcii, în care suferința și de ce nu și moartea să fie date uitării, iar Dumnezeul lui Israel să fie slăvit de toate neamurile pământului. Alte locuri din Vechiul Testament oferă

suferinței un **sens curățitor sau purificator**. Păcatul trebuie curățit din mijlocul poporului ales, pentru ca să nu sufere tot poporul. Uneori păcătoșii sunt uciși, cu sutele și cu miile, de confrății lor sau de focul trimis din cer: e o curățire prin foc și prin sânge. Dumnezeu a curățit mai întâi prin ape pământul, atunci când nelegiuirile fiilor oamenilor se urcaseră până la cer. Rolul purificator al suferinței este, de fapt, un tip al realităților din Împărăția (Biserica) pe care urma s-o instaureze Fiul lui Dumnezeu Întrupat. Cel mai probabil cititorii și ascultătorii Scripturii dinainte de Hristos nu cuprindeau cu mintea acest sens tipic, dar probabil aghiografii cei inspirați de Dumnezeu erau conștienți de el. Scriitorii Noului Testament folosesc adesea texte despre sensul purificator al suferinței din Scriptura Veche, pentru a ilustra scopul Întrupării sau efectele Botezului.

O importanță deosebită, în cuprinsul cărții Ieșirea, o are relatarea despre mielul pascal și rânduirea ritualului sacrificării lui prin poruncă divină, ca lege veșnică pentru Israel. Jertfa mielului pascal are un loc aparte în iudaism, fiind unul dintre cele mai concrete moduri de actualizare a legământului lui Dumnezeu cu poporul Său ales și reiterarea anamnetică a salvării vechilor evrei din primejdia morții sigure a întâilor-născuți din pământul Egiptului. Dar ea este numai un arhetip al Mielului adevărat, Mesia – Fiul lui Dumnezeu întrupat, care S-a jertfit pentru curățirea de păcate și mântuirea neamului omenesc. Așa cum mielul fără cusur din Vechiul Testament își oferă sângele pentru salvarea de la moarte a întâilor

născuți evrei, Mielul lui Dumnezeu – Iisus Hristos Se jertfește, alege calea suferinței, pentru a izbăvi de suferința de orice fel și pentru a aduce biruința morții pentru toți cei care se vor face părtași jertfei Sale și făgăduinței Noului Israel. Și astfel sângele, semnul suferinței și morții mielului, odată aplicat pe ușorii ușii, devine semnul salvării din suferință, durere și moarte. Dacă sângele mielului pascal în Vechiul Testament avea o putere purificatoare și aducătoare de pace a omului credincios cu Dumnezeu, acest lucru se realizează într-o stare perfectă în Noul Testament, prin răstignirea Mântuitorului Care Se aduce pe Sine ca un miel spre junghiere și ca o oaie fără de glas.

Aducerea jertfelor sângeroase pentru ispășirea fărădelegilor confirmă faptul că omul se căiește pentru faptele sale care îl separă de Dumnezeu, că păcatele îl fac culpabil de moarte și își pierde sănătatea trupească. Prin ele recunoaște că păcatul l-a îndepărtat de Dumnezeu, izvorul vieții și merită să fie pedepsit cu moartea, pedeapsă pe care nu o va înlătura prin forțele sale ci cu ajutorul lui Dumnezeu. Ele sunt în acest caz un preludiu al jertfei Mântuitorului Hristos care va împăca întreaga omenire cu Dumnezeu și va face ca stăpânirea morții să fie zdrobită prin învierea Sa din morți. Sângele animalelor, oricât ar fi fost de numeroase, nu puteau să aducă iertarea și împăcarea deplină a oamenilor cu Dumnezeu. Sacrificiile animalelor în mod simbolic arătau că omul, se substituie pedepsei cu moartea prin suprimarea vieții ființelor necuvântătoare. Ideea de substituie pune în lumină caracterul simbolic al jertfelor aduse de

om, în scopul păstrării legăturii cu Dumnezeu, Creatorul cerului și pământului, Cel Ce îl poate ajuta să dobândească desăvârșirea și viața adevărată, iar el își exprimă prin ele deplina adorare și dependența față de divinitate. Cu alte cuvinte, jertfele sunt aduse numai lui Dumnezeu ca expresie a sentimentelor sale de laudă, mulțumire, cerere și iertarea păcatelor.

Rugăciunea din Vechiul Testament, care își găsește cea mai înaltă formă de expresie în Psalmi, este impregnată de prezența suferinței: fie că roagă pe Dumnezeu să îndepărteze suferința, fie că blestemă pe cei fărădelege și cheamă necazuri asupra lor, fie că dezvăluie nădejdea într-o viață lipsită de suferință pentru cei dreți și răsplata cuvenită celor păcătoși, autorii Psalmilor lasă să se întrevadă pretutindeni în opera lor insuflată de Duhul Sfânt, reverberațiile suferinței, rămasă în firea umană ca urmare a păcatului strămoșesc. Cel mai cunoscut psalm, Psalmul 50, aduce în atenție posibilitatea pocăinței și a redobândirii Duhului celui Sfânt al lui Dumnezeu, după căderea în păcat. Deși oamenii Vechiului Testament nu cunoșteau Sfânta Taină a Pocăinței, proorocul și împăratul David spera la iertare din partea lui Dumnezeu, pe care o și dobândește, desigur trecând mai întâi prin suferință: moartea copilului său și retragerea misiunii de a construi templul cel sfânt.

Dar sensul cel mai adânc și mai propriu cu care apare suferința în Vechiul Testament, este **sensul hristologic sau mesianic**. Acesta e de fapt sensul profund, real, al întregului Vechi

Testament, veritabil pedagog și călăuză către Hristos. Suferința Vechiului Testament se accentuează secol după secol, generație după generație, până când evreii și laolaltă cu ei lumea întreagă realizează starea reală de decădere în care se află, până când în conștiința generală revine păcatul strămoșesc și urmările lui universale, până când evreii înșiși au un topos spațial și temporal la care să se raporteze, ca la cel mai fericit timp al istoriei: regatul davidic, și a cărui revigorare o așteaptă cu înfrigurare. Suferințele tot mai apăsătoare acumulate de-a lungul secolelor aduc în conștiința iudaismului și a umanității necesitatea pregnantă a salvării de către un trimis ceresc, fără de păcat. Se vorbește tot mai mult despre el ca despre o slugă, un rob al lui Dumnezeu (deci care face ascultarea desăvârșită de Tatăl ceresc), un om al durerii, care trebuie să sufere chinuri și moarte pentru a curăți omenirea de păcat și de urmările lui, deci de suferință. La Isaia acest tablou al suferinței lui Mesia apare cel mai amănunțit zugrăvit. Pregătită prin suferință, grație referatului biblic al Vechiului Testament, omenirea Îl putea primi acum pe Fiul lui Dumnezeu Întrupat, fără a se sminti de suferința și moartea lui, ci din contră, înțelegându-i adevărata și universală valoare.

De altfel, numai în lumina Noului Testament se poate înțelege rostul și valoarea suferinței, ca de altfel tot ceea ce ține de teologia Vechiului Testament. Sfânta Cruce pe care a fost răstignit Mântuitorul, altarul de jertfă pe care S-a adus ca sacrificiu de bunăvoie Fiul lui Dumnezeu, devine pentru creștini nu atât un simbol

al suferinței, cât mai ales al salvării din ea. Prin Cruce Hristos a venit la Înviere, iar suferința Lui urmată de preaslăvirea din partea Tatălui ne dă nădejde ca și noi, răbdând în chipul lui Hristos suferințele care vin inevitabil ca afect rezultat din păcatul strămoșesc, vom via și vom împărați împreună cu El, cum atât de frumos se exprimă Biserica în troparul de obște la sfintele mucenițe. Valoarea suferinței după Noul Testament constă în aceea că este mijloc și prilej de mântuire, de sfințire. Ea însă nu trebuie privită ca un scop în sine, nu trebuie căutată, pentru că Dumnezeu n-a sădit-o în făptură de la început.

Așadar, suferința nu este ea însăși izvor de bunătăți duhovnicești, ci doar un prilej de a le dobândi, la fel de bun ca oricare altul. Suferința în sine nu rodește nici un bine. A cugeta altfel înseamnă a tăgădui că Dumnezeu e Dătătorul a tot binele și că stă în puterea omului să dobândească aceste bunătăți cu ajutorul harului. Prin felul în care o primește, omul hotărăște dacă suferința îi va fi spre folos sau spre vătămare. Și pentru că omul este cel care-i dă suferinței un înțeles și un rost, nu are nici o importanță ce este ea în sine. Așadar, suferința este cu adevărat o mare încercare, căci prin ea omul se poate mântui sau se poate pierde.

Ținând cont de aceste considerații, am abordat tema biblică a suferinței pe mai multe capitole și subcapitole, încercând să evidențiem atât principalele aspecte ale acesteia, cât și relevanța lor în iconomia mântuirii.

Prezenta cercetare și-a propus să aducă în discuție problema suferinței din perspectiva Vechiului Testament, ale cărui mărturii despre această temă sunt atât de numeroase și variate încât, într-o anumită măsură îl putem considera o adevărată sinteză literară a trăirilor suferinței. Întrucât obiectul proiectului nostru este, înainte de toate, unul științific, am pornit de la stabilirea *status quo*-ului cercetărilor asupra acestei teme și de la identificarea unei metodologii potrivite de analiză. Spre deosebire de studiile biblice occidentale, unde subiectul a fost amplu și detaliat dezbătut, în spațiul ortodox nu există încă o lucrare de ansamblu asupra acestei probleme, astfel că de la bun început proiectul acestei teze își vădește **noutatea, fiind primul care abordează problema biblică a suferinței în cadrul academic românesc**. Există într-adevăr studii ce vizează anumite aspecte ale problemei, însă, după știința noastră, un studiu de ansamblu nu a fost redactat până acum.

În ceea ce privește metodologia utilizată, ne-am lovit de aceeași lipsă a sintezelor ortodoxe de hermeneutică biblică. Astfel, am fost nevoiți să pornim de la identificarea principalelor direcții de cercetare din teologia biblică apuseană, insistând cu precădere asupra hermeneuticilor propuse de Walter Eichrodt, Gerhard von Rad, Claus Westermann și, nu în ultimul rând, de James L. Kugel, cu a sa „hermeneutică selectivă”. Studiile tuturor acestor bibliști au în comun câteva aspecte pe care tradiția ortodoxă nu le poate accepta decât într-o foarte mică măsură. Mai întâi de toate, ei neagă, mai

mult sau mai puțin voalat, caracterul revelat al textului biblic. De aici, apar o seamă de consecințe logice, precum lipsa unității cărților biblice, existența contradicțiilor și relevanța limitată la chestiuni de natură etică, fără implicații soteriologice reale. Dacă la aceste principii, adăugăm și metodologia critică a analizei filologico-istorice a textului sacru, ne putem pune întrebarea dacă mai are sens să vorbim despre Sfânta Scriptură și despre mesajul ei mântuitor, în loc să ne rezumăm la prezentarea riguroasă, însă fără vreo implicație spirituală, duhovnicească, a unei mase amorfe de informații de toate genurile.

În contrapondere, am încercat să schițăm o hermeneutică ortodoxă, fundamentându-ne atât pe direcțiile indicate de Sfinții Părinți, cât și pe cele prezentate de diferiți teologi ortodocși contemporani, începând cu părintele George Florovsky și continuând cu John Breck, Thomas Hopko și mai ales cu Theodore Stylianopoulos. Potrivit acestuia din urmă, pot fi identificate 4 principii fundamentale ale hermeneuticii ortodoxe, după cum urmează: fidelitatea față de mărturia Sfintei Scripturi, ca adevăr revelat; fidelitatea față de tradiția doctinară a Bisericii; respectul față de studiul critic susținut și bine argumentat și, în fine, fidelitatea față de darurile Duhului Sfânt, percepută la nivel hermeneutic ca interpretare duhovnicească. Toate aceste principii, împreună, reprezintă un posibil răspuns în fața criticismului biblic omniprezent în spațiul academic occidental.

Al doilea capitol al tezei urmărește identificarea modului în care popoarele semite, vecine cu poporul evreu, au înțeles să se raporteze la problema suferinței. Am pornit de la premisa că realitatea suferinței determină conturarea unei atitudini religioase, percepută ca soluție împotriva efectelor acesteia. O asemenea abordare poate implica cel puțin două posibile direcții: prima și cea mai firească este aceea a contracarării suferinței prin obținerea unor sentimente opuse. Raportarea la divinitate creează cadrul necesar obținerii unui asemenea rezultat, pe de-o parte prin faptul că postulează existența unei stări fericite, în care suferința nu-și are locul, iar pe de altă parte oferă speranța unei restabilirii a acestei stări, denaturate de suferință, prin intermediul mijloacelor religioase. Cea de a doua direcție, considerată paradoxală de mulți, o reprezintă valorizarea suferinței, transformarea ei în mijloc eficient al obținerii binelui, concretizat religios prin apropierea omului de divinitate. Analizate cu atenție, cele două posibilități mai sus menționate ne conduc către aprecierea că abordarea religioasă a suferinței este tot atât de naturală, de firească, pe cât de reală este existența acesteia în lume. Pentru exemplificare, am utilizat mărturiile existente în sistemele religioase ale Asiei Mici și Centrale, cu insistență asupra sistemelor sumero-akadian, babilonian și semit (în special fenicieni și canaaniți). Doar acolo unde a fost cazul, am apelat la scurte incursiuni în sistemele filozofico-religioase grecești.

Capitolul al III-lea reprezintă nucleul prezentei lucrări, el aducând în discuție toate aspectele suferinței, așa cum sunt regăsite în textele Vechiului Testament. Am pornit de la ideea că prezentarea suferinței, deși nu este unitară, poate oferi un sistem tipologic coerent, constituit din cinci trăsături majore: suferința ca alterare a relației omului cu Dumnezeu, suferința ca mijloc de încercare și întărire a credinței, suferința ca trăsătură specifică a poporului evreu, suferința ca act pedagogic și suferința ca expresie a ideii mesianice. Fiecare dintre aceste trăsături tipologice prezintă manifestări vizibile, astfel că principalele moduri de manifestare ale suferinței sunt durerea fizică și boala, conflictul dintre om și creație, exilul, războiul și moartea. Atât elementele tipologice cât și cele ce țin de partea văzută a experienței suferinței sunt sintetizate în conceptul unic al blestemului, înțeles înainte de toate ca stare critică de separare a omului de Dumnezeu, cu întreaga rețea de consecințe ce o implică.

Analiza a presupus un proces amplu, constituit din următoarele etape: identificarea textelor semnificative, analiza filologică a termenilor esențiali, interpretarea criticii contemporane și interpretarea Părinților Bisericii. Concluziile sunt surprinzătoare, mai ales în situația în care în foarte multe cazuri critica actuală nu corespunde sub nicio formă cu interpretarea Sfinților Părinți. Suferința se poate defini ca o trăire polimorfă, parazitară, cauzată de deteriorarea relației dintre Dumnezeu și om. Ruptura produsă în urma căderii în păcat, oferă suferinței posibilitatea de a se

autonomiza și de a deveni parte constitutivă a existenței umane, însă iconomia dumnezeiască veghează ca această stare să nu aibă niciodată loc. De fapt, exemplele cele mai grăitoare de manifestare a suferinței sunt în egală măsură exemple de luptă tenace împotriva autonomizării acesteia. Fără îndoială, în prim plan stă modelul „Iov”, a cărui profunzime și complexitate ne-a determinat să-l reluăm aproape în fiecare sub-capitol al acestei părți a lucrării.

Exemplul suferinței sale nu este nici stoic, nici cinic, nu ni se induce nici perspectiva resemnării, nici cea a alinării în raport cu Dumnezeu. În disperarea sa, Iov continuă să spere și, în spatele strigătului său de disperare, se ascunde credința că starea deplorabilă în care se află nu poate fi permanentă. În fiecare capitol el își clamează nevinovăția, în fața prietenilor care încearcă într-o formă sau alta să-l abată de la poziția sa. Cuvântul lui Dumnezeu din finalul cărții este răspunsul la toate nedumeririle lui Iov și, în același timp, este un bun exemplu de manifestare a suferinței ca act pedagogic și de încercare a credinței.

Am insistat, de asemenea, asupra problemei exilului, temă recurentă în istoria poporului evreu și care i-a determinat întreaga evoluție. Cu bună știință am trecut în plan secund robia egipteană, axându-ne pe imaginea, în special profetică, a ocupației babiloniene și persane. Complexitatea imaginii exilului este determinată de trei aspecte complementare: 1. distrugerea dinastiei davidice și pierderea legitimității de a mai conduce poporul evreu; 2. acutizarea problemei

idolatriei și îndepărtarea tot mai vizibilă a lui Israel de Dumnezeuul său și 3. accentuarea speranței mesianice, evidentă la toți prorocii Vechiului Testament. Datorită acestora, exilul nu rămâne un simplu eveniment istoric, determinat de conflictul armat, ci se transformă într-un eveniment cu puternice conotații religioase. Nu întâmplător, exilul este văzut atât în texte precum Lev. 26, Deut. 28 sau în cartea profetului Ieremia ca răstimp dedicat sabbatului, ca perioadă de odihnă a pământului și ca timp de pocăință pentru poporul evreu aflat în robie.

Capitolul al IV-lea al lucrării dezvoltă tema suferinței ca element constitutiv al evenimentului mesianic, cu insistență asupra modului în care Psalmii și mai ales scrierile profetice descriu acest subiect. De această dată nu mai asistăm la o descriere la limita conceptualizării, ci la o personificare a suferinței prin intermediul imaginei lui Ebed Yahve, din cartea profetului Isaia. Suferința Vechiului Testament se accentuează secol după secol, generație după generație, până când evreii și laolaltă cu ei lumea întreagă realizează starea reală de decădere în care se află, până când în conștiința generală revine păcatul strămoșesc și urmările lui universale, până când evreii înșiși au un topos spațial și temporal la care să se raporteze, ca la cel mai fericit timp al istoriei: regatul davidic, și a cărui revigorare o așteaptă cu înfrigurare. Suferințele tot mai apăsătoare acumulate de-a lungul secolelor aduc în conștiința iudaismului și a umanității necesitatea pregnantă a salvării de către

un trimis ceresc, fără de păcat. Se vorbește tot mai mult despre el ca despre o slugă, un rob al lui Dumnezeu (deci care face ascultarea desăvârșită de Tatăl ceresc), un om al durerii, care trebuie să sufere chinuri și moarte pentru a curăți omenirea de păcat și de urmările lui, deci de suferință. La Isaia acest tablou al suferinței lui Mesia apare cel mai amănunțit zugrăvit. Pregătită prin suferință, grație referatului biblic al Vechiului Testament, omenirea Îl putea primi acum pe Fiul lui Dumnezeu Întrupat, fără a se sminti de suferința și moartea lui, ci din contră, înțelegându-i adevărata și universală valoare. Caracterul cu totul deosebit al textelor profetice este acela că ele operează pe mai multe nivele ale realității. Astfel, profeția lor se adresează în primă instanță connaționalilor și contemporaneității, apoi face o scurtă incursiune în trecutul marcat de dreptatea lui Dumnezeu și, astfel, dezvăluie un viitor mesianic în care toate coordonatele acestei lumi se vor schimba radical.

Astfel, se explică rolul deosebit de important al cărților profetice pentru Noul Testament. Cercetarea întreprinsă asupra suferinței în Vechiul Testament nu ar fi fost completă fără o incursiune în textele Legământului celui Nou, prezentată în ultimul capitol al cărții. Numai în lumina Noului Testament se poate înțelege rostul și valoarea suferinței, ca de altfel tot ceea ce ține de teologia Vechiului Testament. Sfânta Cruce pe care a fost răstignit Mântuitorul, altarul de jertfă pe care S-a adus ca sacrificiu de bunăvoie Fiul lui Dumnezeu, devine pentru creștini nu atât un simbol

al suferinței, cât mai ales al salvării din ea. Prin Cruce Hristos a venit la Înviere, iar suferința Lui urmată de preaslăvirea din partea Tatălui ne dă nădejde că și noi, răbdând în chipul lui Hristos suferințele care vin inevitabil ca afect rezultat din păcatul strămoșesc, vom via și vom împărați împreună cu El, cum atât de frumos se exprimă Biserica în troparul de obște la sfintele mucenițe. Valoarea suferinței după Noul Testament constă în aceea că este mijloc și prilej de mântuire, de sfințire. Ea însă nu trebuie privită ca un scop în sine, nu trebuie căutată, pentru că Dumnezeu n-a sădit-o în făptură de la început.

Așadar, suferința nu este ea însăși izvor de bunătăți duhovnicești, ci doar un prilej de a le dobândi, la fel de bun ca oricare altul. Suferința în sine nu rodește nici un bine. A cugeta altfel înseamnă a tăgădui că Dumnezeu e Dătătorul a tot binele și că stă în puterea omului să dobândească aceste bunătăți cu ajutorul harului. Prin felul în care o primește, omul hotărăște dacă suferința îi va fi spre folos sau spre vătămare. Și pentru că omul este cel care-i dă suferinței un înțeles și un rost, nu are nici o importanță ce este ea în sine. Așadar, suferința este cu adevărat o mare încercare, căci prin ea omul se poate mântui sau se poate pierde.

Din perspectiva Noului Testament, suferința trebuie raportată în permanență la patimile, moartea și învierea Mântuitorului Iisus Hristos. Moartea devine înviere în Hristos, de aceea maniera Sfântul Apostol Pavel de a descrie moartea lui Hristos și consecințele ei ca

un triumf asupra forțelor cosmice, indică că avem aici ceva referitor la planul eshatologic și o participare la parusie. S-ar spune, parafrazându-l pe părintele Stăniloae, că numai prin a fi pus crucea peste toate a făcut Domnul posibilă învierea sa. Pavel este influențat de „curentul apocaliptic”, căci Parusia este anticipată în învierea lui Hristos. Și învierea și a doua venire sunt amândouă implicate în moartea Sa. Moartea astfel devine o victorie la care este chemată să participe întreaga creație, nu numai omul. Învierea Mântuitorului realizează o nouă și spirituală creație, cu puterea de a transforma tot ceea ce va fi unit cu ea prin credința Sa, spre asemănarea cu El. Aceasta este prima celulă a noii creații care va fi împărtășită în propria viață a tuturor creștinilor.

De la început, moartea lui Hristos nu aparține ca atare contextului, căci de atunci moartea nu mai are putere asupra vieții. Moartea este distructivă, nu creativă căci cu învierea lui Hristos vine un curent nou de viață. Aceasta nu este o nouă creație în sensul primei creații; nu este un început absolut. Este o restabilire, și astfel este clar că Dumnezeu trebuie să pună sfârșit celei care o preceda. Noua lume poate fi construită numai pe ruinele celei vechi. Trebuie să existe o distrugere anterioară pentru că lumea veche era la un nivel ridicat de corupere. Rolul morții lui Hristos, în aspectul său negativ, este de a distruge toate elementele din lumea prezentă care se opun lui Dumnezeu. Odată ce obstacolele sunt îndepărtate, moartea va avea o parte pozitivă ce va aduce omenirea înapoi spre Creatorul pe

care îl părăsise. Suferința și moartea formează astfel un preambul al dreptății și reconcilierii.

Noutatea lucrării noastre constă în primul rând în noutatea temei abordate. Există în literatura românească de specialitate abordări deosebite ale temelor biblice, însă niciuna nu este dedicată în întregime suferinței. Deși societatea contemporană se confruntă cu o confuzie tot mai accentuată în înțelegerea acestui sentiment, recursul la textul Sfintei Scripturi este considerat lipsit de eficacitate. Paradoxal, cei mai buni psihologi ai momentului refuză să investigheze cea mai importantă analiză a sufletului omenesc, care este Sfânta Scriptură. Un alt element de noutate îl reprezintă metoda folosită care utilizează o perspectivă sincronică și diacronică în abordarea analizei, precum și un paralelism constant, propriu Tradiției ermeneutice ortodoxe, între interpretarea literară și cea duhovnicească a textului biblic.

Avem nădejdea că această lucrare va oferi un material important de studiu sintetic al principalelor aspecte ale vieții umane, așa cum sunt ele descrise în Sfânta Scriptură, dar și un instrument misionar absolut necesar într-o lume tot mai insensibilă la propria suferință și tot mai străină de realitatea mântuitoare a Biserici.

Bibliografie

Ediții ale Sfintei Scripturi

1. *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. A. Rudolph, O. Eissfeldt, Karl Ellinger, P. Kahle et alii, ediția a V-a, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1997.
2. *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1994.
3. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediția „Dimitrie Cornilescu”, Societatea Biblică, București, 1924.
4. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediția jubiliară „Bartolomeu Anania”, Ed. IBMBOR, București, 2001.
5. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, prima ediție sinodală, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1914.
6. *Biblia Sinodală*, Ed. IBMBOR, București, 2008.
7. *Die Bibel*, nach der übersetzung Martin Luthers, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1985.
8. *Holy Bible*, Revised Standard Version, Oxford University Press, Oxford – London – NY, 1971.
9. *Septuaginta*, vol. I – VI.2, ediție coordonată de Dan Slușanschi, Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, Ioan Florin Florescu, Colegiul „Noua Europă / Polirom, București, 2004 – 2008.
10. *The New English Bible*, The Bible Societies – Oxford University Press – Cambridge University Press, Oxford, 1975.

Dicționare, enciclopedii și lexicoane tematice

1. *Anchor Bible Dictionary*, edited by David Noel Freedman, Gary Herion, Astrid B. Beck, 6 vol. Doubleday, New-York, 1992.
2. *Dictionary of Biblical Interpretation*, edited by John H. Hayes, Abingdon Press, Nashville, 1999.
3. *Dictionary of Theological Interpretation of the Bible*, edited by Kevin Vanhoozer et alii, SPCK – Baker Academics, Grand Rapids, Michigan, 2005.

4. *Dicționarul biblic*, ed. J. D. Douglas, Emanuel, Oradea, 1995.
5. *Encyclopedia of Religions*, edited by Lonsday Jones, MacMillan – Thompson Gale, Boston – New York, 2005.
6. Mircea, Pr. Ioan, *Dicționar al Noului Testament*, Ed. IBMBOR, București, 1995.
7. *The Brill Dictionary of Religion*, edited by Koku von Stuckrad, Brill, Leiden – Boston, 2006.
8. *The New International Dictionary of the New Testament Theology* (NIDNTT), edited by C. Brown, Zondervan Publishing House, Grand Rapids – Michigan, 1978.
9. *Theological Dictionary of the Old Testament*, edited by G. Johannes Botterweck & Helmer Ringgren, 15 vol., W. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids – Michigan, 1977.
10. *Vocabular de Teologie Biblică* (VTB), Xavier Léon Dufour, Jean Duplacy, Augustin George, PierreGrelot, Jacques Guillet, Marc-François Lacan, trad. Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 2001.

Lexicoane, dicționare, gramatici și concordanțe ale textului masoretic și ebraic

1. *A Greek – English Lexicon of the New Testament*, being Grimm's Wilke's *Clavis Novi Testamenti*, translated, revised, and enlarged by Joseph Henry Thayer, American Book Company, NY – Cincinnati - Chicago, 1889.
2. *A Patristic Greek Lexicon*, edited by G. W. H. LAMPE, Oxford: Claredon Press, 1961.
3. Cornițescu, Pr. Emilian, Abrudan, Pr. Dumitru, *Limbra ebraică biblică*, Ed.IBMBOR, București, 1996.
4. *Expository Dictionary of Bible Words* (EDBW), edited by Stephen D. Renn, Hendrickson Publishers, Peabody – Mass., 2005.

5. Gesenius, Wilhelm – Kautzsch, E, *Hebrew Grammar*, second english edition revised by A. E. Cowley, Claredon Press, Oxford, 1910.
6. *Greek – English Lexicon of the Septuagint*, compiled by Johan Lust, Erik Eynikel & Katrin Hauspie, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2003.
7. Jouon, Paul S.J, *A Grammar of Biblical Hebrew*, translated and revised by T. Muraoka, „Subsidia biblica”, vol. 14/I, Editrice Pontificio Instituto Biblica, Roma, 1993.
8. Schmoller, Alfred *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament*, Deutsche Bibelgesellschaft, Münster, 1994.
9. Strong, James, *Hebrew Dictionary*, Books For the Ages. Ages Software, vesion 1.0, Albany – OR, 1999.
10. *The Enhanced Brown – Driver – Briggs Hebrew and English Lexicon*, edited by Francis Brown, S. R. Driver and Charles A. Briggs, Claredon Press, Oxford, 1951.

Surse iudaice și filosofice

1. Aristotel, *Metafizica*, traducere Ștefan Bezdechi, Ed. Iri, București, 1999.
2. Aristotel, *Organon*, traducere, studiu introductiv și note Mircea Florian, Ed. Științifică, București, 1957.
3. Iosif Flavius, *Antichități iudaice*, 2 volume, traducere Ioan Acsan, Ed. Hasefer, București, 2007.
4. *Midrash Tehillim – The Midrash on Psalms*, transated by William G. Braude, „Yale Judaica Series”, vol. XIII, Yale University Press, New Haven, 1959.
5. Philo Judaeus, *De oppificio mundi*, ed. L. Cohn în *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, vol. I, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1962.
6. *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, translated by Michael Maher, „The Aramaic Bible”, vol. 1B, Liturgical Press, Collegeville – Minnesota, 1987.

Surse patristice

1. Sf. Ambrozie al Milanului, *Despre Noe și corabia lui*, traducere Pr. Teodor Bodogae, Pr. Nicolae Neaga și Maria Hetco, în „Sf. Ambrozie al Milanului, *Scrieri. Partea I*”, PSB, vol. 52, Ed. IBMBOR, București, 2007.
2. Sf. Atanasie cel Mare, *Despre Întruparea Cuvântului*, în *Scrieri I*, traducere Pr. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, București, 1987.
3. Augustin, *De doctrina christiana*, traducere Marian Ciucă, introducere, note și bibliografie Lucia Wald, Ed. Humanitas, București, 2002.
4. Sf. Chiril al Alexandriei, „*Scrieri (IV). Comentariu la Evanghelia după Ioan*”, Ed. IBMBOR, București, 2006.
5. Sf. Chiril al Alexandriei, *Glafire*, traducere Pr. Dumitru Stăniloae, în Sf. Chiril al Alexandriei, *Scrieri. Partea a II –a*, PSB, vol. 39, Ed. IBMBOR, București, 1992.
6. Clement Alexandrinul, „*Stromatele*” I, 149, 3, în colecția PSB, Ed. IBMBOR, București, 1982
7. Diodore of Tarsus, *Commentary on Psalms 1 – 51*, translated by Robert C. Hill, Brill, Leiden, 2005.
8. Sf. Efrem Sirul, *In Genesim et in Exodum commentarii*, ed. M. Meyers, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 152, Peeters, Louvain, 1955.
9. Sf. Grigorie de Nazianz, *Cuvântări teologice*, traducere Pr. Gheorghe Tilea, Ed. Herald, București, 1999.
10. Sf. Grigorie de Nyssa, *Marele cuvânt catehetic sau despre învățământul religios*, traducere și note de Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, colecția *Părinți și scriitori bisericești*, vol.30, Ed. IBMBOR, București, 1998.
11. Sf. Ignatie Teoforul, *Epistole*, în *Scrierile Părinților Apostolici*, colecția *Părinți și scriitori bisericești*, vol. I, traducere, note și indicii Pr. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, București, 1979.
12. Sf. Ioan Casian, *Convorbiri duhovnicești*, traducere Vasile Cojocaru și David Popescu, în *Sf. Ioan Casian, Opere alese*, PSB, vol. 57, Ed. IBMBOR, București, 1990

13. Sf. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, traducere Pr. D. Fecioru, ediția a III-a , Ed. Scripta, București, 1993.
14. Sf. Ioan Gură de Aur, *Comentariu la Iov*, traducere și note Laura Enache, studiu introductiv, Dragoș Mîrșanu, col. „Traduceri”, vol. II, Ed. Doxologia, Iași, 2012.
15. Sf. Ioan Gură de Aur, *Omilii la Facere*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, în Sf. Ioan Gură de Aur, *Scrieri. Partea I*, PSB 21, Ed. IBMBOR, București, 1987.
16. Sf. Irineu de Lugdunum, *Demonstrația propovăduirii apostolice*, traducere Remus Rus, Ed. IBMBOR, București, 2001.
17. Sf. Iustin Martirul și Filosoful, *Apologia întâia*, în *Apologeți de limbă greacă*, colecția *Părinți și scriitori bisericești*, vol.2, traducere, introducere, note și indicii Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof. Olimp Căciula și Pr. Prof. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, București, 1980.
18. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Către Talasie*, traducere Pr. Dumitru Stăniloae, în *Filocalia sfintelor nevoițe ale desăvârșirii*, vol. III, Ed. Humanitas, București, 1999.
19. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Cele 200 de capete despre cunoștința de Dumnezeu și iconomia întrupării Fiului lui Dumnezeu*, traducere, introducere, note, Pr. Dumitru Stăniloae, în „Filocalia Sfintelor nevoițe ale desăvârșirii”, vol. II, Humanitas, București, 1999.
20. Sf. Nicodim Aghioritul, „*Războiul nevăzut*”, Ed. Egumenița, București, 2002.
21. Origen, *Omilii și adnotări la Exod*, studiu introductiv, traducere și note Adrian Muraru, col. „Tradiția Creștină”, Polirom, Iași, 2006.
22. Origen, *Omilii, comentarii și adnotări la Geneză*, traducere, introducere și note Adrian Muraru, Polirom, Iași, 2006.
23. Origen, *Peri archon*, traducere Pr. Theodor Bodogae, în Origen, *Scrieri alese*, partea a III-a, colecția PSB, vol. 8, Ed. IBMBOR, București, 1982.
24. Sf. Policarp al Smirnei, *Epistola către Filipeni*, în *Scrierile Părinților Apostolici*, colecția *Părinți și scriitori bisericești*,

- vol. I, traducere, note și indicii Pr. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, București, 1979.
25. Sf. Simeon Noul Teolog, *Capete teologice și practice*, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, în *Filocalia sfințelor nevoițe ale desăvârșirii*, vol. 6, Ed. IBMBOR, București, 1977.
 26. Sf. Teofil al Antiohiei, *Trei cărți către Autolic*, în *Apologeți de limbă greacă*, colecția *Părinți și scriitori bisericești*, vol.2, traducere, introducere, note și indicii Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof. Olimp Căciulă și Pr. Prof. D. Fecioru, Ed. IBMBOR, București, 1980.
 27. Sf. Teofilact al Bulgariei, *Tâlcuirea Epistolelor I și a II-a către Corinteni*, Ed. Sophia, București, 2005.
 28. Sf. Vasile cel Mare, *Comentariu la cartea Profetului Isaia*, traducere, introducere și note Alexandru Mihăilă, PSB, vol. 2 (SN), Basilica, București, 2009.
 29. Vasile cel Mare, *Scrieri dogmatice și exegetice*, traducere de Ierom. Policarp Pâruloiu și Pr. Dumitru Fecioru, PSB (SN), vol. IV, Ed. Basilica, București, 2011.

Cărți, articole, studii

1. Agouridis, Savvas, *Hermēneutikē tōn hierōn keimenōn. Problēmata, methodoi ergasias stēn hermēneia tōn Graphōn*, Atena, 1979.
2. Albertz, Reiner, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, translated by David Green, „Studies in Biblical Literature”, nr. 3, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2003.
3. Albright, William Foxwell, *Yahweh and the Gods of Canaan: A Historical Analysis of Two Contrasting Faiths*, Eisenbrauns, Winona Lake – Indiana, 1994.
4. Alter, Robert, *Genesis – Translation and Commentary*, W.W.Norton & Co., New-York – London, 1996.
5. Anderson, Bernard W., *Understanding the Old Testament*, Prentice Hall, Englewood Cliffs – NJ, 1957.

6. Anderson, W., *The Living World of the Old Testament*, SPCK Press, London, 1964.
7. Andrusos, Hristu, *Dogmatica Bisericii Ortodoxe Răsăritene*, trad. de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, Sibiu, 1930.
8. Assmann, Jan, *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, The University of Wisconsin Press, Madison, 2008.
9. Balthasar, Hans Urs von, *Liturgie cosmique. Maxime le Confesseur*, Aubier, 1947.
10. Barrett, Rob, *Disloyalty and Destruction. Religion and Politics in Deuteronomy and the Modern World*, T&T Clark, New-York – London, 2009.
11. Bartholomew, Craig G., *Ecclesiastes*, Baker Academic, Grand Rapids – Michigan, 2009.
12. Barton, John, *Holy Writings, Sacred Texts – The Canon in Early Christianity*, John Knox Press, Louisville, 1997.
13. Becking, Bob & Human, Dirk (eds.), *Exile and Suffering. A Selection of Papers Read at the 50th Anniversary Meeting of the Old Testament Society of South Africa OTWSA / OTSSA, Pretoria, August, 2007*, Brill, Leiden – Boston, 2009.
14. Bianchi, Ugo (ed.), *Selected Essay on Gnosticism, Dualism, and Mysteriorophy*, Brill, Leiden, 1978.
15. Birch, Bruce C., „Biblical Hermeneutics in Recent Discussion: Old Testament”, in Donald K. McKim (ed.), *A Guide to Contemporary Hermeneutics. Major Trends in Biblical Interpretation*, Grand Rapids, Michigan, 1986.
16. Blenkinsopp, Joseph, „The Age of the Exile”, in John Barton, *The Biblical World*, vol. I, Routledge, London – New York, 2002.
17. Block, Daniel Isaac, *The Book of Ezekiel*, vol. 1, NICOT, W.B. Eerdmans Publishing Comp., Grand Rapids – Michigan, 1997.
18. Boecker, H. J., *Redeformen des Rechtslebens im Alten Testament*, Neukirchener Verlag, Neukirchener – Vluyn, 1964.
19. Bouvet, L., *L'asceze dans Saint Paul*, Lyon, 1936.
20. Bowker, John, *Problems of Suffering in Religions of the World*, Cambridge University Press, Cambridge – New-York, 2003¹⁰.

21. Brady, Christian M. M., „The Conversion of Ruth in Targum Ruth”, in *The Review of Rabbinic Judaism*, nr. 16 (2013).
22. Brayford, Susan, *Genesis*, „Septuagint Commentary Series”, Brill, Leiden, 2007.
23. Breck, John, *Cum citim Sfânta Scriptură – Despre structura limbajului biblic*, trad. Ioana Tămăian, Ed. Reîntregirea, Alba-Iulia, 2005.
24. Breck, John, *Puterea Cuvântului în Biserica dreptmăritoare*, trad. Monica Herghelegiu, Ed. IBMBOR, București, 1999.
25. Breugemann, Walter, „A Convergence in Recent Old Testament Theologies”, in *JSOT*, october (1980).
26. Brown, Michael L., *Israel's Divine Healer*, Zondervan, Grand Rapids – Michigan, 1995.
27. Brown, Raymond, Fitzmyer, Jesph A., Murphy, Roland E., *The New Jerome Biblical Commentary*, Prentice Hall, Upper Saddle River – New Jersey, 1990².
28. Brueggemann, W., *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy*, Fortress Press, Minneapolis, 1997.
29. Brueggemann, W., *The Message of the Psalms. A Theological Commentary*, Augsburg Publishing House, Augsburg – Minneapolis, 1984.
30. Brueggemann, Walter, Bellinger, William H. Jr., *Psalms*, „New Cambridge Bible Commentary”, Cambridge University Press, New York – Cambridge, 2014.
31. Brueggemann, Walter, *Isaiah 40 – 66*, „Westminster Bible Companion”, Westminster – John Knox Press, Louisville – Kentucky, 1998.
32. Brueggemann, Walter, *The Theology of the Book of Jeremiah*, Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2007.
33. Budd, P., *Leviticus*, NCBC, Eerdmans Publishing House, Grand Rapids – Michigan, 1996.
34. Burnett, Joel S., „The Pride of Jacob”, Bernard F. Batto and Kathryn L. Roberts (eds.), *David and Zion. Biblical Studies in Honor of J. J. M. Roberts*, Eisenbrauns, Winona Lake – Indiana, 2004.

35. Cassuto, Umberto, *A Commentary on the Book of Genesis*, Magnes Press, Jerusalem, 1978.
36. Cârstoiu, Protos. Conf. Dr. Justinian, *Profeții mesianice*, Ed. Sigma, București, 2006.
37. Chiricescu, Dr. C., *Ermineutica biblică*, București, 1895.
38. Chirilă, Pr. Ioan, „Exegeza biblică vechitestamentară – disciplină ce conservă și afirmă multiculturalitatea”, în *Biserica și multiculturalitate în Europa sfârșitului de mileniu*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001.
39. Chirilă, Pr. Ioan, „Des repères théoretiques pour une exégèse trans-confessionnelle du Pentateuque”, în *Studia Universitaris „Babeș Bolyai” – Theologia Orthodoxa*, nr. 1 (2007).
40. Chirilă, Pr. Ioan, „Herminia vasiliană, o paradigmă exegetică vie”, în *Studia Universitaris „Babeș Bolyai” – Theologia Orthodoxa*, nr. 2 (2009).
41. Chirilă, Pr. Ioan, „Septuaginta – sursă a edițiilor Bibliei românești, repere despre munca de traducere a Bibliei în limba română”, în *Studia Universitaris „Babeș Bolyai” – Theologia Orthodoxa*, nr. 1 (2010).
42. Chirilă, Pr. Ioan, *Sfânta Scriptură – Cuvântul cuvintelor*, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2010.
43. Ciobotea, drd. Dan, „Timpul și valoarea lui pentru mântuire în Ortodoxie”, în *Ortodoxia*, nr. 2 (1977). Schweitzer, A., *Die Mystik des Apostoles Paulus*, Mohr – Siebeck, Tubigen, 1930..
44. Cloșcă, Ciprian-Marius, *Ortodoxia și noile mișcări religioase*, Ed. Lumen, Iași, 2009.
45. Coman, Magistrand Stan, „Sensul ortodox al chenozei față de teoriile chenotice moderne”, în *O*, nr. 3 (1956).
46. Coman, Pr. Constantin, *Erminia Duhului*, Ed. Bizantină, București, 2002.
47. Constantinescu, Pr. Prof. Dr. Ion, *Studiul Noului Testament*, Ed. IBMBOR, București, 1981.
48. Cornițescu, Diac. Prof. Dr. Emilian, „Persoana lui Mesia și lucrarea Sa în lumina profețiilor vechi testamentare”, în *ST*, nr.9-10 (1985).

49. Cornițescu, Pr. Emilian, „Descoperiri arheologice în Țara Sfântă în ultimii cincizeci de ani (1920 – 1970) și raportul lor cu Vechiul Testament” (teză de doctorat), în *S. T.*, nr. 9 – 10 (1982).
50. Cornițescu, Pr. Prof. Dr. Emilian și Vasile, Pr. Lect. Dr. Adrian, *Comentarii Biblice*, Ed. Europolis, Constanța, 2006.
51. Craigie, Peter C., *The Book of Deuteronomy*, NICOT, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids – Michigan, 1976.
52. Daniels, Dwight R., *Hosea and Salvation History*, BZAW 191, Walter de Gruyter, Berlin – New-York, 1990.
53. Davies, Brian, *Introducere în filozofia religiei*, traducere Dorin Oancea, Ed. Humanitas, București, 1997.
54. Davies, Philip R., „Ethics and the Old Testament”, in John W. Rogerson, Margaret Davies & M. Daniel Carroll (eds.), *The Bible in Ethics. The Second Sheffield Colloquim*, JSOT: Supplement Series 207, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1995.
55. Dillard, Raymond B. & Longmann III, Tremper, *An Introduction to the Old Testament*, Zondervan, Grand Rapids – Michigan, 1994.
56. Dion, Paul E., „Deuteronomy 13: The Suppresion of Alien Religious Propaganda in Israel During the Late Monarchial Era”, in Baruch Halpern & Deboraj W. Hobson (eds.), *Law and Ideology in Monarchic Israel*, JSOT Suplements, vol. 124, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1991.
57. Dorival, Gilles, Harl, Marguerite et Munnich, Olivier, *La Bible grecque des Septante: Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien*, Cerf, Paris, 1988.
58. Duhm, Bernhard, *Das Buch Jesaia*, Vandenhoeck und Ruprecht Verlag, Göttingen, 1922⁴.
59. Ehrman, Bart D., *The New Testament – a historical introduction to the early christian writings*, Oxford University Press, New York, 2000.
60. Eichrodt, Walter, *Theology of the Old Testament*, translated by J. A. Baker, S.C.M. Press – London / The Westminster Press - Philadelhia, 1961 și 1967.
61. Eliade, Mircea, *Mitul eternei reînțoarceri*, traducere Maria și Cezar Ivănescu, Ed. Univers Enciclopedic, București, 2011.

62. Ellis, Earle E., *The Old Testament in Early Christianity: Canon and Interpretation in the Light of Modern Research*, Mohr (Sibek), Tübingen, 1991.
63. Emanuel, David, „Matthew 21:6: *From the Lips of Infants and Babes* – The Interpretation of Psalm 8:2 in Matt 21:16”, in R. Steven Notley and Jeffrey P. Garcia, *The Gospels in First-Century Judaea. Proceedings of the Inaugural Conference of Nyack College's Graduate Program in Ancient Judaism and Christian Origins, August 29th, 2013*, Brill, Leiden – Boston, 2013.
64. Faus, José Ignacio Gonzáles, *Carne de Dios: Significando salvador de la Encarnación en la teología de San Ireneo*, Barcelona, 1969.
65. Filoramo, Giovanni (coord.), *Istoria Religiilor*, vol. I: Religiile antice, traducere Smaranda Scriitoru și Cornelia Dumitru, Ed. Polirom, Iași, 2008.
66. Florovski, George, *Biserica, Scriptura, Tradiția – Trupul viu al lui Hristos*, trad. Florin Caragiu și Gabriel Mândrilă, Ed. Platytera, București, 2005.
67. Friesen, Ivan D., *Isaiah*, „Believers Church Bible Commentary”, Herald Press, Scottdale – PA, 2009.
68. Fruchtenbaum, Arnold, *The Book of Genesis: Exposition from a Messianic Jewish Perspective*, „Ariels Bible Commentary”, Ariel Ministries, San Antonio TX., 2008.
69. Galeriu, Pr. Constantin, *Jertfă și Răscumpărare*, editura Harisma, f.a..
70. Geisler, Norman L., *Filozofia religiei*, Ed. Cartea Creștină, Oradea, 1999.
71. Ginsberg, H. I., *The Israelian Heritage of Judaism*, „Texts and Studies fo JTS”, vol. 24, JTS, New-York, 1982.
72. Goldinay, John, *Psalms*, vol. 1 și 2, „Baker Commentary on the Old Testament”, Baker Academic, Grand Rapids – Michigan, 2006.
73. Grabbe, Lester L., *Leading Captivity Campive: The Exile as History and Ideology*, JSOT Supplement Series, vol. 278, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1998.

74. Habel, Norman C., *The Book of Job. A Commentary*, „The Old Testament Library”, Westminster Press, Philadelphia, 1985.
75. Hamilton, Malcom, *The Sociology of Religion. Theoretical and Comparative Perspectives*, Routledge, London – New-York, 2001².
76. Hamilton, Victor. P., *The Book of Genesis. Chapters 1 – 17*, „The New International Commentary on the Old Testament” (NICOT), W. B. Eerdmans, Grand Rapids – Michigan, 1990 (MOBI ed.).
77. Hanson, Anthony T., *The Church of the Servant*, SPCK Press, London, 1962.
78. Hanson, Paul, *Dynamic Transcendence*, Fortress Press, Philadelphia, 1978.
79. Harnack, Adolf von, *Bible Reading in the Early Church*, translated by J. R. Wilkinson, Putman, New York, 1912.
80. Hartley, John E., *The Book of Job*, NICOT, W.B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids – Michigan, 1988.
81. Hasel, Gerhard, *Old Testament Theology: Basic Issues in the Current Debate*, Eerdmans Publishing House, Grand Rapids – Michigan, 1983.
82. Heaton, E. W., *The Old Testament Prophets*, Penguin Books, Mitcham – Victoria, 1958.
83. Hengel, Martin, *The Septuagint as Christian Scripture: Its Prehistory and the Problem of its Canon*, Baker, Grand Rapids, 2002.
84. Hillers, Delbert, *Treaty – Curses and the Old Testament Prophets*, „Biblica et Orientalia”, vol. 16, Pontifical Biblical Institute, Rome, 1964.
85. Ică Jr., Diac. Ioan I., *Sfântul Maxim Mărturisitorul și tovarășii săi întru martiriu*, Deisis, Sibiu, 2004.
86. Ishida, Tomoo, *The Royal Dynasties in Ancient Israel: A Study on the Formation and Development of Royal-Dynastic Ideology*, Walder De Gruyter, Berlin – NY, 1977.
87. Ivanovici, Vasile, *Ermineutica biblică*, București, 1867.
88. Janzen, David, *The Social Meanings of the Sacrifice in the Hebrew Bible: A Study of Four Writings*, Walter de Gruyter, Berlin – New-York, 2004.

89. Kuyper, L. J., „The Repentance of God”, *Reformed Review (RefR)* 18 (1965).
90. Kuyper, L. J., „The Suffering and the Repentance of God”, *Scottish Journal of Theology (SJT)* 22 (1969).
91. Kyle McCarter jr., P., „Hebrew”, in Roger D. Woodard (ed.), *The Ancient Languages of Syria-Palestine and Arabia*, Cambridge University Press, Cambridge – New-York, 2008.
92. Lang, B., *Die weisheitliche Lehrrede*, Stuttgarter Bibelstudien (SBS) 54, Katholisches Bibelwerk Verlag, Stuttgart, 1972.
93. Larchet, Jean Claude, *Maxime le Confesseur, médiateur entre l’Orient et l’Occident*, Cerf, Paris, 1998.
94. Larson, Jennifer, *Ancient Greek Cults. A Guide*, Routledge, London - New-York, 2007.
95. Lau, Peter H.W., *Identity and Ethics in the Book of Ruth. A Social Identity Approach*, Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft” (BZAW), vol. 416, Walter de Gruyter Verlag, Berlin – New-York, 2011.
96. Lee, Won W., *Punishment and Forgiveness in Israel’s Migratory Campaign*, W. B. Eerdmans Publishing Comp., Grand Rapids – Michigan / Cambridge UK, 2003.
97. Lemaire, André, *Les écoles et la formation de la Bible dans l’ancien Israël*, Orbis biblicus et orientalis (OBO) 39, Editions Universitaires – Vandenhoeck und Ruprecht Verlag, Fribourg – Göttingen, 1981.
98. Mathewson, Dan, *Death and Survival in the Book of Job. Desymbolization and Traumatic Experience*, „Library of Hebrew Bible / Old Testament Studies”, vol. 450, T&T Clark, New-York – London, 2006.
99. Mayer, L., *Saint Jean Chrisostome maitre de perfection chretienne*, Paris, 1933.
100. Mihăilă, Alexandru, *(Ne)lămuriri din Vechiul Testament*, Ed. Nemira, București, 2011.
101. Mihăilă, Alexandru, „Isaia 8: 1 – 14: Tâlcuirea patristică și comentariul modern”, în Eugen Munteanu et alii (eds.), *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Național „Explorări în*

tradiția biblică românească și europeană”, Iași, 28 – 29 octombrie 2010, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011.

102. Mihăilă, Alexandru, „The Holy War Ideology as an Agent for Self-Identity in the So-Called Deuteronomistic History: the Case of 1 Sam. 15”, în *S.T.*, nr. 2 (2011).
103. Mihăilă, Alexandru, „The Holy War in the Book of the Judges: Some Remarks on the Song of Deborah”, în *Text și discurs religios*, nr. 5 (2013) – *Lucrările Conferinței Naționale Text și discurs religios*, ediția a V-a, Iași, 9 – 10 noiembrie 2012, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013, pp. 109 – 126.
104. Mihăilă, Alexandru, „The Holy War Tradition of Israel in Hellenistic and Greco-Roman Perion (II Cent. B.C. – I Cent. A.D.)”, în Mihail Valentin Vladimirescu (coord.), *Lucrările Seminarului Biblic „Pe urmele Mântuitorului Hristos – Aspecte ale vieții cotidiene în Israelul secolelor I î.Hr. – I d. Hr, Ierusalim 13 – 17 octombrie 2010*, Ed. Universitaria, Craiova, 2011.
105. Nicholson, Ernest W., *God and Its People: Covenant and Theology in the Old Testament*, Claredon Press, Oxford, 1986.
106. Nicolaescu, Diac. Prof. N. I., „Sfinții Apostoli Petru și Pavel, în lumina sobornicității Bisericii”, în *GB*, nr. 5-6 (1967).
107. Niditch, Susan, *War int the Hebrew Bible. A Study in the Ethics of Violence*, Oxford University Press, Oxford – New-York, 1993.
108. Nielsen, J. T., *Adam and Christ in the Theology of Irenaeus of Lyon*, Assen, 1968.
109. Nogalski, James D., *The Book of the Twelve: Hosea – Jonah*, „Smith & Helwys Bible Commentary”, Smith & Helwys Pub., Macon – Georgia, 2011.
110. North, Christopher, *The Suffering Servant in Deutero Isaiah*, Londra, 1948.
111. Northrup, Bernard E., *Recognizing Messiah in the Psalms*, Xulon Press, Fairfax – Vancouver, 2003.
112. Noth, M., *The History of Israel*, Black Press, London, 1960.

113. Patterson, Richard D., *Nahum, Habakkuk, Zephaniah – An Exegetical Commentary*, Biblical Studies Press, Dallas – Texas, 2003.
114. Pedersen, Johannes, *Israel. Its Life and Culture*, vol. 4, Oxford University Press, London, 1940.
115. Pentiuc, Eugen J., *Jesus the Messiah in the Hebrew Bible*, Paulist Press, New-York – Mahwah N.J., 2006.
116. Pentiuc, Eugen, *The Old Testament in Eastern Orthodox Tradition*, Oxford University Press, New York, 2014.
117. Petercă, Vladimir, *Mesianismul în Biblie*, Polirom, Iași, 2003.
118. Petercă, Vladimir, *Regele Solomon în Biblia ebraică și în cea grecească*, Polirom, Iași, 1999.
119. Petrescu, Pr. Nicolae, *Explicarea Apostolelor duminicale*, Ed. IBMBOR, București, 1975.
120. Phillips, John, *Exploring People of the Old Testament*, vol. II, „The John Phillips Bible Characters Series”, Kregel Academic & Professional, Grand Rapids – Michigan, 2007.
121. Robinson, H. Wheeler, *Corporate Personality in Ancient Israel*, Philadelphia, 1964.
122. Robinson, H. Wheeler, *The Cross of the Servant – A Study in Deutero Iesaiiah*, Londra, 1926.
123. Rooker, Mark F., *Leviticus*, „The New American Commentary”, vol. 3A, B&H Publishing Group, Nashville – Tennessee, 2000.
124. Roventă, Pr. dr. Haralambie, *Epistola întâi către Tesaloniceni a sfântului apostol Pavel, Introducere și comentariu*, București, 1938.
125. Ruppert, Lothar, *Genesis – Ein kritischer und theologischer Kommentar*, vol. 1 și 2, Echter Verlag, Würzburg, 1992.
126. Semen, Pr. Petre, *Așteptând mântuirea*, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 2000.
127. Semen, Pr. Petre, *Experiența umanului cu divinul după Sfânta Scriptură*, Ed. Performantica, Iași, 2007.
128. Semen, Pr. Petre, *Introducere în teologia profeților scriitori*, Ed. Doxologia, Iași, 2010.
129. Semen, Pr. Petre, *Învățătura despre Sfânt și sfințenie în cărțile Vechiului Testament* (teză de doctorat), Ed. Trinitas, Iași, 1993.

- 130.Semen, Pr. Petre, *Sensul vieții și al suferinței după cărțile Ecclesiast și Iov*, Ed. Doxologia, Iași, 2010.
- 131.Seybold, K., *Das Gebet des Kranken in Alten Testament: Untersuchungen zur Bestimmung und Zuordnung der Krankheits und Heilungspsalmen*, BWANT (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament) 99, Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1973.
- 132.Shank, Harold, *Minor Prophets*, vol. 1: Hosea – Micah, „The College Press NIV Commentary”, College Press Publishing Comp., Joplin – Missouri, 2001.
- 133.Skinner, John, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, „The International Critical Commentary”, Charles Scribners Sons, New York, 1910.
- 134.Smend, Rudolf, *Jahwe War and Tribal Confederation*, Abingdon Press, Nashville – NY, 1970.
- 135.Smith, William Robert, *Die Religion der Semiten*, übersetzt von R. Stübe, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1967.
- 136.Smith-Christopher, D. L., „Reassessing the Historical and Sociological Impact of the Babylonian Exile (597/587 – 539 B.C.E)”, in James M. Scott, *Exile: Old Testament, Jewish & Christian Coceptions*, „Supplements to the Journal for the Study of Judaism (SJSJ)”, vol. 56, Brill, Leiden –New York – Köln, 1997.
- 137.Snaith, Norman H., „The Servant of the Lord in deuterio Isaiah”, în H.H. Rowley (ed.), *Studies in Old Testament Prophecy*, Ediburgh, 1950.
- 138.Soggin, A. J., „Krieg II”, in Gerhard Müller, Horst Benz, Gerhard Krause (eds.), *Theologische Realenzyklopädie*, vol. II, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1990.
- 139.Stavrakopoulou, Francesca, *King Manasseh and Child Sacrifice: Biblical Distortions of Historical Realities*, Walter de Gruyter, Berlin – New-York, 2004.
- 140.Stăniloae, Pr. Prof. Dumitru, *Spiritualitate și comuniune în Liturgia Ortodoxă*, Ed. IBMBOR, București, 2004.

141. Stern, Philip D., *The Biblical Herem, A Widow on Israel's Religious Experience*, „Brown Judaic Studies”, vol. 211, Schilars Press, Atlanta, 1991.
142. Tuell, S. S., *First and Second Chronicles*, Westminster – John Knox, Louisville, 2001.
143. Uscă, Pr. Ioan Sorin, *Vechiul Testament în tâlcuirea Sfinților Părinți. Cărțile I și II Regi*, Ed. Christiana, București, 2005.
144. Vaux, Robert de, *Les institutions de L'Ancien Testament*, vol. II, Cerf, Paris, 1960.
145. Vernant, Jean-Pierre, *Omul grec*, traducere Doina Jela, Ed. Polirom, Iași, 2001.
146. Viard, André, *Saint Paul – Épitre aux Galates*, J. Gabalda, Paris, 1964.
147. Vladimirescu, Mihai Valentin, „Transmiterea textelor biblice ebraice”, în *ST*, nr. 2 (2006).
148. Vladimirescu, Mihai Valentin, *Importanța descoperirilor arheologice din Israel în perioada 1970 – 2000 pentru studiul Vechiului Testament*, Ed. Universitaria, Craiova, vol. I (2006) și vol. II (2007).
149. Vladimirescu, Mihai Valentin, *O istorie a Bibliei ebraice*, Ed. Polirom, Iași, 2006.
150. Young, Edward J., *The Book of Isaiah. A Commentary*, vol. I (Chapters 1 – 18), W. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids – Michigan, 2001.
151. Zimmerli, Walther & Jeremias, Joachim, *The Servant God*, „Studies in Biblical Theology 20”, SCM Press, London, 1957.